

ՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (XIX դ. երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ)

XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի բազմազգ Օսմանյան կայսրությունում հայ մշակույթի գործիչների դերին իրենց աշխատություններում անդրադարձել են Հրաչյա Աճառյանը¹, Գառնիկ Ստեփանյանը², Բարսեղ Թուղլաճյանը³, Հովհաննես Տեր-Պետրոսյանը⁴, Հ. Սիրունին⁵, Մեթին Անդը⁶, Արսեն Յարմանը⁷, Կարո Քյուրքմանը⁸ և ուրիշներ: Սույն հոդվածը հիշյալ դարաշրջանի արևմտահայ նկարիչների ու քանդակագործների գործունեության լուսաբանման մի համեստ փորձ է:

Երկու դար շարունակ Թուրքիայում իրենց նկարչական արվեստով փայլել են Սամասները և արժանացել սուլթանների գնահատականին: Սամասները կեսարացիներ էին, մի քանի դար առաջ հաստատվել էին Պոլսում: Այս ընտանիքի բազմաթիվ անդամները XIX դ. եղել են օսմանյան դիվանագիտության ծառայողներ, միաժամանակ զբաղվել են մանրանկարչությամբ: Ձեռք Սամասը եղել է Վիեննայում Օսմանյան դեսպանատան առաջին քարտուղար-թարգմանը, ունեցել է չորս որդի՝ Ռուբեն, Աեպուհ, Գասպար և Ալեքսանդր, բոլորն էլ դիվա-

¹ Աճառյան Հ., Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1999:

² Ստեփանյան Գ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, Երևան, 1969, Կենսագրական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1973:

³ Tuğlacı Pars, Osmanlı Mimariğinde Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İnkılâp ve Aka, İstanbul, 1981. Թուղլաճյան Բ., Հայկական տպագրությունը Օսմանյան կայսրությունում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին, Մերձավոր և Սիջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XII, Թուրքիա, Երևան, 1985:

⁴ Տեր-Պետրոսյան Հ., Հայերու սատարը թուրք մշակույթին և տնտեսության, Կահիրե, 1976:

⁵ Սիրունի Հ., Պոլիս և իր դերը, հատոր IV, Պեյրուք, 1988:

⁶ Metin And, Osmanlı Tiyatrosu (Kuruluşu-Gelişimi-Katkısı), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, no: 258, Ankara, 1976.

⁷ Arsen Yarmen, Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surb Pirgiç Ermeni Hastanesi Tarihi, İstanbul, 2001.

⁸ Garo Kırkman, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar, İstanbul, 2004.

նագետ-նկարիչներ: Եղել է նաև ժողովի Մանաս, որը Ձեռքի երդորորդին էր⁹: Մանասների ընտանիքի վեց անդամներ եղել են արքունի նկարիչներ, ութը՝ ծառայել են տարբեր վեհապետարաններում: Ռուբեն Մանասը 1869 թ. Միլանում Թուրքիայի ընդհանուր հյուպատոսն էր, նկարների տակ ստորագրում էր ֆրանսերեն՝ *Rubens Manassé*: Աբդուլ Մեջիթի ավագ դստեր՝ Ֆաթմա սուլթանուհու մանրանկարը ստորագրված է նրա կողմից 1850 թ.¹⁰:

Աբդուլ Մեջիթը և Աբդուլ Ազիզն իրենց դիմանկարները մանրանկարել էին տալիս փղոսկրի վրա: Պոլսի Արվեստի թանգարանում կան նրանց մանրանկարները՝ ստորագրված Մանաս և Սեպուհ Մանաս¹¹: Սեպուհ Մանասը այդ սուլթանների մանրանկարիչն էր: Նա վարել է մի շարք դիվանագիտական պաշտոններ, 1854 թ. եղել է Փարիզում Օսմանյան դեսպանատան առաջին քարտուղար¹²: Նա Աբդուլ Մեջիթի մանրանկարի համար արժանացել է շքանշանի և դրամական պարգևի¹³:

Գասպար Մանասը նույնպես նկարիչ է եղել, 31 տարի վարել է Վիեննայում թուրքական դեսպանատան առաջին քարտուղարի պաշտոնը: Նրանց կրտսեր եղբայրը՝ Ալեքսանդրը, որը վախճանվել է երիտասարդ հասակում, օժտված է եղել գեղարվեստական ծիրքով, Վիեննայում ստացել է Նկարչական Ակադեմիայի վկայագիր: Ժողովի Մանասը դիմանկարիչ էր, նկարել է բազմաթիվ դիմանկարներ, այդ թվում Գերմանիայի կայսրուհի Օգյուստա Վիկտորիայի մանրանկարը և սուլթան Աբդուլ Ազիզի դիմանկարը¹⁴:

Արքունի ճարտարապետ Պալյանների մոտ 1880-ական թթ. աշխատել է Պետրոս Արապյանը, որը հայտնի է եղել «Մըսյե Պիեռ» անունով: Նա զարդանկարել է կայսերական և իշխանական պալատները: Պ. Արապյանի արվեստով զմայլված Աուլթան Ազիզը նրան անվանել է

⁹ Ընդարձակ տարեցույց Ազգային հիվանդանոցի, Պոլիս, 1933, էջ 56:

¹⁰ Աագոյան Ա., Հայերու գեղարվեստական գործունեությունը Իկոնիո և Պոլսո սուլթաններու օրով, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 34:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Ընդարձակ տարեցույց, 1933, էջ 56:

¹³ Նույն տեղում, էջ 57:

¹⁴ Նույն տեղում:

«Քյուլուկ Այվազովսկի»: Նա զարդանկարել է Բերայի նոր թատրոնը, Գերմանիայի գահազուրկ Վիլհելմ կայսրին հատկացված Յըլդզյան հարկաբաժինը և այլն, նաև նկարչություն և գծագրություն է դասավանդել Պոլսի տարբեր դպրոցներում¹⁵: Պ. Սրապյանի բազմաթիվ աշակերտներից է եղել Տիրան Չիրաքյանը, որը դեռևս դպրոցական տարիներից մեծ սեր է ունեցել նկարչության հանդեպ և ունեցել է արտակարգ ընդունակություններ: Երբ Հ. Այվազովսկին այցելել է Պոլիս, Տիրանը վաղապես ներկայացրել է իր ջրաներկ ծովանկարները: Մեծանուն նկարիչը տարակուսել է, նա չի հավատացել, որ այդ ինքնատիպ բնապատկերները հորինված լինեն մի պատանու կողմից¹⁶:

Պոլսահայ նկարիչներից նաև Մկրտիչ Ճիվանյանը, որն իր նկարչական գործունեությունն սկսել է թատրոնից, որտեղ ձեռք է բերել թատերական նկարչության տեխնիկան: 1860-1870-ական թթ. Պալյան ճարտարապետները Բոսֆորի ափին կառուցում էին սուլթանական մեծ պալատներ՝ Բեյլերբեյը և Ջրաղանը: Մ. Ճիվանյանն այնտեղ աշխատել է որպես որմնանկարիչ: Այնուհետև Հ. Վարդուկյանի «Օսմանյան թատրոնում» կատարել է նկարչական ձևավորումներ, զարդանկարել է վարագույները: Ադուլֆ Տալլաստոն իր «Օսմանյան արվեստը - Թուրքիայի նկարիչները» գրքում Մ. Ճիվանյանի մասին գրում է. «Բոլոր իր նկարները բովանդակում են ծվեններ Ատամբուլի երկնքից: Նրանց երանգների խրախճանքը՝ երևույթով խիստ ներդաշնակ՝ արդեն կանխատեսել են տալիս այն մոգականությունն, որ հետագայում հատկանիշը պիտի լինի թուրք նկարչական դպրոցին»¹⁷: 1882 թ. Բերայում բրիտանական դեսպանի հովանավորությամբ կազմակերպված ցուցահանդեսում Մ. Ճիվանյանը ներկայացրել է 4 նկար¹⁸:

Հայտնի են նաև ապուլչեիցի նկարիչներ Պետրոս Փափազյանը և Ումետ Հովհաննես Բեհզադը: Վերջինիս սուլթան Մեջիթը և սուլթան Ազիզը նշանակել էին պալատական նկարչապետ¹⁹: Բեհզադը զբաղ-

¹⁵ Թեոդիկ, Մըսյու Բիեռ, Ամենուն տարեցույց, 1928, էջ 533:

¹⁶ Թեոդիկ, Արտասովոր դեմք մը, Ամենուն տարեցույց, 1916-1922, էջ 86:

¹⁷ Շիշմանյան Ռ., Բնանկարն ու հայ նկարիչները, Երևան, 1958, էջ 246:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 243:

¹⁹ Ազատյան Թ., Ակն և ակնցիք, Ստամբուլ, 1943, էջ 98-99:

վել է նաև մանկավարժությամբ, եղել է Թուրքիայի ծովային դպրոցի պրոֆեսոր: Նրա գործերից են՝ «Թուրքիայի առաջընթացը», «Խաչից իջեցում», «Խորհրդավոր ընթրիք», «Նիագարայի ջրվեժը»²⁰:

Ուշադրության են արժանի նաև Աբրահամ Սաքայանը, Սիմոն Հակոբյանը, Վիչեն Արսլանյանը, Դաբրո (Աբրոյան) Ասլանը, Կարապետ Շառլ Ադամյանը, Աերովբե Շիշեյանը, Սիփոն Պեզիրճյանը: Վերջինս իր վարպետությունը կատարելագործել է մանրանկարչության մեջ: Դեռևս երիտասարդ տարիքում նրան համծնարարում են զարդարել Իզմիտի պալատը, և նշանակում կայսերական պալատի դեկորատոր: Ջարդանկարել է Քյարհանեյի, սուլթան Ազիզի, Ջրաղանի և այլ պալատներ²¹:

Աբրահամ Սաքայանը նկարչական տաղանդը կատարելագործելու նպատակով Պոլսից մեկնել է Փարիզ: Վերադառնալով Թուրքիա, Սկյուտարում աշակերտել է Հովհաննես Բեհզադին, որին գերազանցել է իր արվեստով, հիմնականում նկարել է դիմանկարներ²²:

Սիմոն Հակոբյանը ապրել է Բերայում, ավարտել է Պոլսի Գեղարվեստի վարժարանը, որտեղ սովորել է Տելեմաք Էքսերճյանի մոտ: Մասնակցել է Պոլսում կազմակերպված բոլոր ցուցահանդեսներին, զբաղվել է նաև մանկավարժությամբ: Նա նկարչություն և գծագրություն է դասավանդել շատ դպրոցներում և տվել մասնավոր դասեր իշխանագույններին: Նրա հայտնի նկարներից են «Թուրքական հին փողոցի տեսարանը», «Թուրք աղքատը», «Սուլթան Ազիզ» և այլն: Արժանացել է բազմաթիվ մրցանակների²³:

Վիչեն Արսլանյանը նույնպես սովորել է Պոլսի Գեղարվեստի վարժարանում, ցուցահանդեսներին մասնակցել է 1882-ից: Նրա գործերից են «Մերկ արարը», «Ռիսթամ փաշայի մզկիթի դուռը», «Անկյուն Այա-Աոֆիայից» և այլն²⁴:

²⁰ Avedissian O., Peintres et sculpteurs Arméniens. Du 19ème siècle à nos jours précédé d'un aperçu sur l'art ancien, Le Caire, 1959, p. 398.

²¹ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույց, 1912, էջ 285:

²² Նույն տեղում, էջ 241:

²³ Avedissian O., նշվ. աշխ., էջ 401:

²⁴ Նույն տեղում:

Դ'աբրո (Աբրոյան) Ասլանը բնանկարիչ էր, բազմիցս արժանացել է մեդալների, 1879 թ. ընտրվել է Գեղարվեստի վարժարանի պատվավոր պրոֆեսոր, նշանակվել է Արվեստի թանգարանի վարչության նախագահ²⁵:

Կարապետ Շառլ Ադամյանը սովորել է Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանում, որն ավարտելուց հետո տեղափոխվել է Պոլիս, եղել է պալատական նկարիչ, մասնակցել է բազմաթիվ ցուցահանդեսների²⁶:

Սերովբե Շիշեջյանը աշակերտել է հայտնի վարպետ-նկարիչների՝ Սրապյանին և Էքսերճյանին: 1872 թ. զբաղվել է թատերական նկարչությամբ, աշխատել է Թուրքիայի գրեթե բոլոր թատրոններում՝ ստեղծելով վարագույրներ, դեկորացիաներ և գեղարվեստական այլ աշխատանքներ²⁷:

Անվանի մանրանկարիչ էր Ստեփան Ակայանը, որը թուրք կառավարության կողմից արժանացել է ոսկե մեդալի՝ իրեն պատվիրված մի զինանշանի ստեղծման համար²⁸: Նա թուրք կառավարության կողմից ստացել է «Արվեստի ոսկե շքանշան»՝ «Սերվեթ» և «Սայլումաթ» թերթերում երկար տարիներ նկարչական ծառայության համար²⁹: Ս. Ակայանը Պոլսի գեղարվեստի վարժարանում ուսումնասիրել է մանրանկարչություն, երկար տարիներ ծառայել է արքունիքում՝ պատրաստելով ձեռագիր գեղազարդ ֆերմաններ և կոնդակներ³⁰:

Թուրքիայում XIX դ. եղել են բազմաթիվ հայ նկարիչներ, որոնք նույնպես արժանացել են բարձրագույն պարգևների, օրինակ՝ նկարիչ Իշլեմճյանը ստացել է «Գեղարվեստից շքանշան» ի նշան իր բեղուն արվեստագիտական գործունեության³¹: Զավուշյանը, որը դասավանդել է կայսերական գեղարվեստի վարժարանում, պարգևատրվել է երրորդ կարգի «Մեջիթիե շքանշանով»³²:

²⁵ Դզնունի Դ., Հայ կերպարվեստագետների բառարան, Երևան, 1977, էջ 143:

²⁶ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույց, 1912, էջ 239:

²⁷ Դավթյան Ա., Սերովբե Շիշեջյան, «Լույս», Պոլիս, 1908, թիվ 25, 14 հունիսի, էջ 831:

²⁸ Տեր-Պետրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 152:

²⁹ «Բյուզանդիոն», Պոլիս, 1901, հունվարի 9:

³⁰ Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հ. Ա, էջ 59:

³¹ «Բյուզանդիոն», Պոլիս, 1901, օգոստոսի 17:

³² «Բյուզանդիոն», Պոլիս, 1902, սեպտեմբերի 2:

XIX դ. երկրորդ կեսում Թուրքիայում զարգացում ապրեց նաև լուսանկարչական արվեստը: Այդ արվեստով զբաղվում էին Աբդուլլահ եղբայրները: Փնտրվելով սկզբում սովորել է Օթթաքյոյում, հետո Վենետիկի Ուֆայեյան վարժարանում, վերադարձել է Պոլիս և 1858-1898 թթ. իր եղբայրներ Վիգենի և Հովսեփի հետ զբաղվել է լուսանկարչությամբ³³:

Քանդակագործության ստեղծման և զարգացման գործում մեծագույն դեր է կատարել հայ արվեստագետ Երվանդ Ոսկանը: Նա առաջին քանդակագործ-մանկավարժն էր, որ Թուրքիայում հիմք դրեց գեղարվեստական հաստատությունների ստեղծմանը (Պոլսի Գեղարվեստի ուսումնարանը ստեղծվեց որպես բարձրագույն ուսումնական հաստատություն), նա եղել է այդ բնագավառի առաջին պրոֆեսորը: 1881 թ. Պոլսում և 1882 թ. Բերայում բացված ցուցահանդեսներին Երվանդ Ոսկանը արժանացել է «Մեծագույն արձանագործ» կոչմանը³⁴: Երվանդ Ոսկանը հավասարապես զբաղվել և՛ քանդակագործությամբ, և՛ նկարչությամբ: 1901 թ. Պոլսում գեղարվեստական ցուցահանդեսում նա ներկայացրել է մարմարյա 6 քանդակ և գեղանկարչական 3 աշխատանք, 1902 թ. Բեյոզլու թաղամասում՝ 3 գեղանկարչական և 2 քանդակագործական աշխատանք: Քանդակագործությունից և նկարչությունից բացի, Երվանդ Ոսկանը զբաղվել է հնագիտությամբ: Ստամբուլում ունի 20-ից ավելի թանգարան, ամենամեծը և ամենահինը Հնագիտական թանգարանն է, որի հիմնադիրներից է Երվանդ Ոսկանը: Այդ թանգարանի բացումը տեղի է ունեցել 1881 թ., որտեղ կենտրոնացվել է Հին Արևելքի, հունական, հռոմեական և բյուզանդական մշակույթի հուշարձաններ: Դրանց վերանորոգումը, ինչպես նշել է նկարիչ և հնագետ Համդի բեյը 1890 թ., կատարել է գեղարվեստի վարժարանի դասախոս, քանդակագործ Ոսկանը: Նա նշել է, որ այդ արձանների կոտրված բեկորների ամբողջացումը Ոսկանի աշխատանքի արդյունքն է³⁵:

³³ «Բազմավեպ», Պոլիս, 1866, էջ 55-57, Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույց, Պոլիս, 1912, էջ 255:

³⁴ Ղազարյան Մ., Երվանդ Ոսկան, ՊԲՀ, 1982, N 4/99/, էջ 106:

³⁵ Գունտուրաջյան Դ., Ինչպես հիմնվեց օսմանյան հնությանց մյուսեմ և գեղարվեստի վարժարանը, «Ժամանակ», Պոլիս, 1909, N 280:

Երվանդ Ռսկանի բազմաթիվ աշակերտներից է եղել Օգոստ Մահմեդ Իսսանին, որը հետագայում սովորել է Փարիզի գեղարվեստի ակադեմիայում, վերադարձել է Պոլիս 1895 թ., դասավանդել է գեղարվեստի ուսումնարանում և Ռսկանից հետո Թուրքիայում դարձել է երկրորդ քանդակագործը: Նա օգնել է ապագա անվանի քանդակագործ Արա Աարզայանին՝ ընդունվելու Գեղարվեստի ուսումնարան, ասելով՝ «Ուզում եմ հարգած լինել իմ ուսուցչի՝ Ռսկան էֆենդու հիշատակը և նրա ժողովրդին շնորհակալությամբ վերադարձնել այն, ինչ նա ինքն է ինձ տվել»³⁶: Քանդակագործությանը զուգընթաց զարգանում էր նաև փորագրության և քանդակամախշության արվեստները: Պալատների, ապարանքների շինարարության մեջ այն ունեցել է մեծ կիրառում: Քանդակագործ-խեցեգործ էր Ավետիս Ամպարաջյանը, որը Պոլսում երկար տարիներ պաշտոնավարել է կայսերական պալատի քանդակագործական արվեստանոցում, մասնագիտացել է նաև հախճապակու արվեստի մեջ³⁷: Գեղարվեստի վարժարանի ուսանողներ Օննիկ Պչագյանը, Արմենակ Քոլանջյանը, Արթին Ազատյանը, փորագրության արվեստում ունեցած իրենց հաջողությունների համար արժանացել են տարբեր մրցանակների³⁸:

Քանդակամախշության արվեստի ներկայացուցիչներից էր Մկրտիչ Գալֆայանը, որը ծառայել էր սուլթան Մահմուդի մոտ և մեծ հռչակ ուներ: Նա քանդակամախշության արվեստը սովորել էր հորից և դեռևս 12 տարեկան հասակում նրան անվանել են «վարպետ»³⁹: Նրա պատրաստած գլուխգործոցը մի սիգարետի տուփ էր՝ արծաթ և ոսկի դրվագներով, մի կողմից արևելյան քանդակներով Օսմանյան զինանշան է, մյուս կողմից՝ մանրացույցով տեսանելի պոլսական տեսարաններ՝ ըստ Աբդուլահի եղբայրների լուսանկարների: Մկրտիչ Գալֆայանը այդ տուփը նվիրել էր սուլթան Համիդին, արժանացել բարձր գնահատականի, պարգևատրվել շքանշանով և պատվոնշանով⁴⁰:

³⁶ Հարությունյան Վ., Արա Սրազայան, Երևան, 1975, էջ 13:

³⁷ Դզնունի Դ., նշվ. աշխ., էջ 39:

³⁸ «Հայրենիք», Պոլիս, 1894, հոկտեմբերի 10:

³⁹ Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ.Բ, Կահիրե, 1937, էջ 1541-42:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 1543:

Հայ նկարիչների և քանդակագործների գործունեությունը արժեքավորվում է նաև նրանով, որ նրանք հարստացրեցին ոչ միայն հայկական արվեստը, այլև նպաստեցին ամրողք բազմազգ Օսմանյան կայսրության, այդ թվում՝ թուրքական գեղարվեստական կյանքի զարգացմանը:

*НАИРА ГИНОСЯН
ИИ НАН РА*

**АРМЯНСКИЕ ХУДОЖНИКИ И СКУЛЬПТОРЫ В
ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА
XIX - НАЧАЛО XX ВВ.)**

РЕЗЮМЕ

Роль армян в экономической и культурной жизни Османской империи всегда была очень велика. В статье показывается та неоценимая роль армянских художников и скульпторов, которую они сыграли в развитии этих отраслей.

На протяжении десятилетий вместе с придворными армянскими архитекторами, врачами, ювелирами, музыкантами служили династии армянских художников. Армяне способствовали развитию таких отраслей, как гравюра, скульптура, скульптурный декор. Армянские художники и скульпторы были удостоены высокого признания, вознаграждены различными медалями и орденами.